

Tijana Mandić

VIKARISKA TRAUMATIZACIJA¹ (Umetnost u funkciji tanatosa)

I MALO PSIHOLOŠKOG RAZMIŠLJANJA O NASILJU

“Najbolje je pobediti bez borbe.”

Sun Tzu²

Svet je uz mnogo galame, podsmeha i zloupotrebe, i nadasve nerazumevanja, ipak mnogo lakše prihvatio Frojđovu (Freud) teoriju o erosu nego o tanatosu. Koncept polariteta je prihvaćen u filozofiji, fizici i religiji. Znači, možemo razmišljati o dobru i o zlu, o tezi i o antitezi, o lepom i o ružnom, o pozitivnom i o negativnom, o jakom i o slabom, o anodi i o katodi, možemo čak govoriti i o anabolizmu i o katabolizmu, kad pokušavamo da shvatimo čovekov metabolizam, ali kad pređemo na tlo razmišljanja o psihičkoj energiji, polaritet se sa užasom ukida. Izučavamo li ljudsku motivaciju, ako se složimo da ta izučavanja spadaju u izučavanja dinamike sistema i da su motivi energetske fenomene, primetićemo razne motivacione zaplete. Između ostalog motiv može da se zadovolji, može da bude frustriran, može da bude u konfliktu, ali može da dođe i do motivacione fuzije, fisije, transformacije, neutralizacije i harmonizacije. Izučavanja psihičke dinamike upravo pokušavaju da rasvetle neverovatne dinamičke zaplete tog energetskeg plusa i minusa unutar tri međupovezana strukturalna identiteta. Frojđ je smatrao da

- 1 Pojam nastao iz vikarnog učenja. Osnovno značenje reči vikar, po Morton Bensonu, je sveštenik i zamenik, a vikarno – zameničko ili ono koje deluje preko drugog. Izučavajući šta, kako i zašto učimo, naišli smo na zanimljivu oblast učenja kroz druge. U modernoj kliničkoj literaturi vikariska traumatizacija je traumatizacija nastala posredno, bilo tako što smo zatečeni događajem, samo smo slučajno bili tu kad se pred nama odigrala saobraćajna nesreća, ili manje ili više direktno posmatrali kako nekog maltretiraju, prelaćuju i ubijaju. Najzanimljiviji uzorak za početna izučavanja su bili pomagači. Ratni novinari, medicinsko osoblje, vatrogasci i razne druge vrste “spasilaca” su nam bili prvi uzorci otkrivanja iracionalnih fenomena traumatizacije, kao što su krivica preživelog, identifikacija sa agresorom ili mržnja iz ogledala. Moda rata uživo i ekspanzija elektronskih medija, ponovo nameće temu: da li samo posmatranje nasilja ostavlja posledice? I šta da radimo u vezi sa tim?
- 2 Sun, Tzu, *Umeće ratovanja*, Global Book, Novi Sad, 1995, str. 8. Sun Tzu je zagonetni kineski ratnik i filozof koji je živeo pre više od dve hiljade godina, koristio je paradoks, kao osnovni metod ratovanja i taoističke psihologije.

zdrav ego mora da poseduje neutralizovanu energiju (erosa i tanatosa) da bi uopšte postojao i bio normalan, sublimacija upravo predstavlja idealni oblik transformacije energije, nužne za funkcionisanje selfa, dok je energetska harmonija nužna za integraciju i individuaciju zrele zdrave osobe. Da ih je nazvao energetska plus i energetska minus, ili digitalno 1 i 0, možda bi prosečni građanin shvatio, prihvatio i odobrio, naročito ako mu uz to shvatanje, kao bonus ponudimo digitalnu kameru.

U članku *S one strane principa zadovoljstva*³, iz 1920. godine, Frojd počinje da veruje da, sem principa postizanja zadovoljstva i izbegavanja nezadovoljstva, postoji još jedan princip a to je repeticija kompulzije. Ne radi se o bilo kom prisilnom ponavljanju pogrešno rešenih problema, već je samo prisilno ponavljanje u funkciji nagona smrti, nanošenja bola i uništavanja. Sve sto živi teži da se vrati u anorgansko stanje, umire, ne iz spoljnjih već iz unutrašnjih, konstitucionalnih razloga. Po Frojdu, život je samo zaobilazni put do smrti, a iz individualnosti nastaje potreba da se umre na svoj način. Od te radne hipoteze, iz 1920. godine, do kraja života Frojd sve više biva ubeđen u postojanje tog principa. Nagon smrti je teško primetan zdravom razumu, naročito u razaranju unutrašnjeg bića, primetniji je kad se manifestuje kao energija upućena spolja, na druge. U čuvenoj *Nelagodnosti u kulturi*⁴, Frojd je duboko uveren u izreku “Homo homini lupus est”, I ništa ga više neće razuveriti. Naprotiv, i individualne i kolektivne destrukcije koje analizira samo potvrđuju njegova verovanja.

Osnovna kritika frojdizma nije to “što je sve sveo na seks” (viđenje Frojda kroz oči glupavog, površnog, i/ili zlonamernog čitaoca), jer ako spomenemo samo jedan od derivata erosa, ljudsku seksualnost, moramo automatski razmišljati i o derivatima tanatosa, na primer ljudskoj agresiji i destrukciji, a ponajviše o njihovim kompleksnim i višeslojnim međudodnosima.

Osnovna kritika frojdizmu je korišćenje referentnog okvira kulture i nauke sa kraja XIX i početka XX veka. Njutnovsko – darvinistički naučni model, pozitivizam, racionalizam i mehanicizam su naneli više štete modernoj psihologiji, no Frojdovi pokušaji da razume ljudsku seksualnost. Znači, usudimo li se da razmišljamo u okvirima polariteta psihičke energije, naićemo na koncept tanatosa. Na stranu Frojdova ljubav prema grčkoj mitologiji, na stranu uzorak bečkih histeričnih gospodica s početka XX veka i njihove preokupacije edipalnom dramom, Frojd je uporno upozoravao na strahote neosvešćenog, negiranog i nesublimisanog tanatosa. Dok se ne suočimo sa takvim potencijalom u sebi, biće nerešivih konflikata, neobjašnjive mržnje i ratova. Dokle god projek-

3 Sigmund, Frojd, *S one strane principa zadovoljstva*, Treći Program RB, Beograd, 1984, str. 63.

4 Sigmund, Frojd, *Nelagodnost u kulturi*, Matica srpska, Novi Sad, 1984.

tujemo, negiramo i potiskujemo, mi smo destruktivni potencijal. Mislim da je važno naglasiti da je Frojd ipak verovao, mada ga proglašavaju za pesimistu, da se ta energija, kao i sve ostale energije, može transformisati do najobičnije svakodnevne prodornosti, ambicioznosti, kritičnosti i kreativne igre. Iako je zadatak izuzetno težak. Ne samo zbog prirode tanatosa, već i kulturnog konteksta u kojoj osoba odrasta, iskustva koja stiže, modela učenja koje usvaja i neverice. Toliko laži, licemerja, opsesija i sumanutosti je upoznao u kulturama u kojima je živio, da je bilo lako da ostane pesimista. Naslušao se toliko lepih bajki i legendi, koje su bile samo maska i racionalizacija za ljudsku destrukciju, tako da je bilo lako da postane cinik.

Isteran iz Beča kojeg je voleo, posmatrajući fašističku orgiju koja nadire Evropom, razjeden rakom, umro je usamljen i ogorčen, ipak verujući da ima nade za neke pojedince, a za čovečanstvo ne. Jedan od osnovnih razloga je bio taj što izbegavamo da se suočimo s tanatosom u sebi. Nemojmo da zaboravimo, nije poenta zauzdavanje, suzbijanje ili projektovanje neprihvatljive destrukcije u sebi, već njena transformacija.⁵

Jedan od ključnih Jungovih arhetipova je upravo "senka"⁶. Po Jungu, arhetipovi su urođene, nesvesne ljudske predispozicije za osmišljavanje mnogih ljudskih i prirodnih fenomena. Kroz njih se prepliću faktori koji utiču na ljudskost; biološki, društveni, psihološki, etički, estetski i spiritualni. Iz arhetipa senke proističu osnovni konstrukti o nastanku ili nestanku kosmosa i čoveka, reda i haosa, svetlosti i tame, života i smrti. Najčešća pozornica za senku je, pored podzemlja, džungla (bilo da govorimo o egzotičnoj prašumi ili o gradskoj džungli na asfaltu); na njoj se pojavljuju razni likovi i odvijaju razne priče. Obični ego nerado, krišom i retko baci pogled na tu stranu, i to samo u društvu i u sigurnosti svoje maske. Senka kreira, struktuiru, motivise i razvija ideje o ljudskim dubinama. Senku, na žalost, najlakše vidimo u drugom. Otcepljena, negirana, potisnuta i projektovana, doživljava se kao zlo, ružno, nepravedno i neljudsko u neprijatelju. Arhetipovi često pričaju svoje priče

5 Neuspeh svih "kreativnih radionica" na temu "nenasilno rešavanje konflikata", njihova neverovatna blesavost i pseudo humanistička simplifikacija, dovele su do apsurdna mnoga suštinska ljudska pitanja i upravo je užasavajući primer šta se događa kad ne razumete ljudsku destrukciju i konflikt. Deo problema je bio taj što su bili ubeđeni da znaju kako: u poslednjih desetak godina tamarala je gomila, uglavnom iskompleksiranih i pohlepnih humanitaraca, kojima su zapadnjački eksperti lečili i civilizovali ex-yu narode, prepotentno nudili formule za rešavanje problema, smatrajući, posle jednog vikend-seminara obuke, da su kompetentni. Pošto smo primitivno i nezahvalno odbili da se izlečimo i civilizujemo, već smo se potukli, prosečan humanitarac nas je prezirao, napisao u Hajatu svoj prelepi nekonfiktualni izveštaj i otišao u Avganistan. (Članak Tijane Mandić u rukopisu: *Psihopatologija humanitarnih ustanova*.)

6 Carl, G., Jung, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1987. Poglavlje: *Upoznavanje sjene*, str. 168-176.

kroz maštu, snove i mitove, ali i kroz naučne konstrukte, na primer o kosmičkoj eksploziji (“Big Bang”) i čovekovo evoluciji, gde čovek najčešće izranja iz primordijalnog okeana DNK. Takvi konstrukti su sjajne tačke iz kojih ljudski razum može da počne svoj racionalni posao, ali nisu sami po sebi racionalni. Kad govorimo o čoveku, oni predstavljaju nepoznata ili manje poznata svojstva i osobine naše ličnosti iz donjeg sveta psihe, za čiju prirodu strahujemo da je mračna i primitivna. Međutim, senka *per se*, kao svi Jungovi arhetipovi nije “dobra” ni “loša”, njena sudbina zavisi, između ostalog, od toga u kom kontekstu odrastamo, kako se identitet strukturalno organizavao, zatim od dinamske preraspodele energije unutar takve organizacije i individualnog razvojnog toka. Najpopularnija personifikacija Senke je, naravno, Sotona. Mračna strana “moje” jedinstvenosti je sklona zločinima, impulsivnostima, lako se da isprovocirati, indukovati, lakoverna je, infantilna i, kao takvu ju je izuzetno teško integrisati u self. Kolektivne zaraze senkom mogu skupiti razne ljude u jedinstvenu nerazumnu gomilu, kao što su mahnitale francuske kaluđerice iz XVII veka “obuzete đavolom”, kao što je ples Sv. Vida iz srednjeg veka, kao što je čuvena španska inkvizicija, kao što je bio čuven po grozoti Mi Laj masakr iz Vijetnama, ili još uvek postojeće Ku-Klux-Klan destruktivne orgije. Spisak strahota koje je čovek u stanju da učini je skoro neiscrpan.

Pozitivna funkcija senke je upravo kritika zlog u nesvesnom, nalaženje svetla u tami i pobeda gradnje nad rušenjem, tako da prepoznavanje senke i njeno postepeno osveščivanje donosi plime stida i osećanja krivice, zbog ukazivanja na grehe i potencijalne destruktivnosti, kojih se svesno odričemo. Potrebno je poznavati zlo u sebi, da bi ga prepoznali i borili se protiv njega. Senka upravo to ume. Bilo da nam ukazuje na duhovnu lenjost, egoizam, pohlepu, bezobzirnost ili kukavičluk, senka ukazuje na mane, što kod prosečnog građanina provocira neukrotivi bes, jer trlja so u stare narcisoidne rane. Osoba se oseća iracionalno, nepravedno kritikovana i proganjana, naročito zato što smatra da postoje mnogo veći zločinci od nje. Jung pretpostavlja da je susret sa drugom stranom traumatičan, te stoga nije čudo što se opiremo svim svojim snagama. Personifikacija senke je obično istog pola, za razliku od animusa koji se kod žena pojavljuje kao horda muškaraca koja hoće da je siluje. Kod introverta će se senka različito prikazati, na primer u snu⁷, kao priča u kojoj čovek sanja da luta kroz lavirinte podzemlja, nailazi na putokaze koje ne razume, sreće konje bez jahača, pretpostavlja se da se nagoni otimaju kontroli, i tada konačno sreće starog školskog druga koji mu pomaže da nađe onu odlučnu snagu koja sanjaču nužno treba. Kod ekstraverta san plete drugačiju priču, o mladiću koji je navukao prekrivač preko lica jer je svestan da bi se prihvatio svakog zločinačkog posla. Radnja je opet smeštena u

7 Carl, Jung, G., *Ibid.*, str. 170-172.

podzemlje, službenik je skovao urotu da ubije snevača a najmio seksualno veštog Francuza da to izvede. Tada se pojavljuje visok, krupan uticajan čovek, (možda preterana, nezasita nesvesna ambicija) koji se iznenada naslanja na zid, jer mu je u trenutku pozlilo, i omogućava snevaču da ubije službenika. Službenik i uticajni krupni čovek mogu biti ista osoba i predstavljati jedan od aspekata njegove senke, jer je sanjač izuzetno prodoran i agresivan u budnom životu. Francuz, koji je na kraju sna zadovoljan, može isto tako predstavljati izvesne aspekte senke, koja pokušava da upozori snevača. Tako se moć i seks prepliću, ali i međusobno savladavaju. Nadam se da niste razočarani ovim snovima, jer nema mučenja, sadizma, niti perverzija. Senka jeste potencijalno zlo u raznoraznim oblicima, ako se negira, odcepi, potisne i projektivnom identifikacijom veže za neprijatelja⁸. Sazdana je od mnogih elemenata, povezana sa ostalim arhetipovima i zavisi i od konteksta u kome individua odrasta i živi. Po Jungu, problem senke igra veliku ulogu u svim političkim sukobima. Oba opisana snevača su bili razboriti u vezi sa svojim osenčenim problemima, što se za većinu političara ne bi moglo reći. Projektujemo li, na bilo koji način, svoju senku na drugoga, deo naših kapaciteta ostaje zauvek van nas, na drugoj strani. Mi ostajemo pocepani, osakaćeni, živeći u zabludi o sebi i u stvari pomažemo svojim neprijateljima. Da li će senka biti prijatelj ili neprijatelj zavisi od mnogo faktora. Zanemarena, neshvaćena, odbačena, nemilosrdno obrađivana od raznoraznih mehanizama odbrane, postaje monstrum, ne bi li se sačuvala sujeta, ponos i inat ega.

Uporno odbijajući da se suoči sa svetlom drugih realnosti, Senka postaje mračna močvara zla u kojoj mnogi potonu. Spoznata, sublimisana i integrisana, omogućava integraciju unutrašnjem Velikom čoveku, kako je Jung voleo da naziva *self*, pruža neverovatnu moć koja se da itekako korisno iskoristiti. Otkrivanje, dijalog, integracija i preuzimanje odgovornosti za svoju senku, u velikoj meri vitalizuju *self*.

Senka, u stvari, nameće etičke dileme, stvara etičke teškoće i zahteva preispitivanje vrednosnih premisa u dimenzijama između dobra i zla. I to radi sa strašću, gnušanjem i hrabrošću koje bledoliki ego nema kad nam se u snovima, fantazmima i maštarenjima obrate mračni likovi koji uporno nesto od nas zahtevaju, bez garancija da li su opasni ili korisni po naš identitet. Teško je prihvatiti da su to naši delić i koje treba prihvatiti i ozbiljno razmotriti. Zato je senka verovatno jedan od najtežih problema koje susrećemo na putu ka individuaciji. To je zlo u borbi protiv sebe samog, od rođenja do smrti, sa neizvesnim završetkom. To je deo one moći, ako se integriše sa

⁸ "Već pet godina taj čovek juri po Evropi poput ludaka u potrazi za nečim što bi mogao zapaliti. Na žalost, on neprestalno nalazi plaćenike koji otvaraju vrata svoje zemlje tom međunarodnom palikući." Tako je govorio Hitler o Churchillu. Jung, *ibid.*, str. 172.

svim ostalim arhetipovima u self, koja tragajući za zlom nailazi na dobro, i upravo postiže suprotno od svoje prvobitne namere – pravi zaplet *made by Jung*. Negde na samom dnu svoga bića, u tamnim lavirintima podzemlja, postoje mračni likovi koji znaju kuda treba krenuti i šta treba uraditi. Čak i u najtežim etičkim problemima, Veliki čovek prepušta egu slobodu izbora, ali nudi i putokaze. Ko izdrži to mučno samoispitivanje, a pri tom ne beži isuviše u spoljašnju akciju (*acting out*⁹); ko poseduje hrabrost da se suoči sa manama, i iskrenost u preispitivanju, naučiće da čita putokaze, verovaće u pobedu dobra nad zlim, ovladaće umetnošću preobražaja i postići finalnu integraciju. Lepa nagrada za gadan posao. Junaci i neprijatelji u tragičnom zagrljaju borbe, kao i njihovi tvorci, u senci nalaze univerzalni uzorak postupanja sa zlim silama, bilo koje vrste i porekla. Junak, bilo da je vragolan, preobrazitelj, pobednik nad zlom i ujedinitelj (četiri osnovne faze razvoja junaka) na svojim putešestvijama sreće adekvatne neprijatelje, pomagače i odmagače. Mladić obučen u crno, kao personifikacija duhovnog mraka nije jednostavna suprotnost svesnom delu ega. Ego jeste u konfliktu sa senkom i može da regradira u sigurnost neizdiferenciranosti i fuziju u okrilju i zaštite arhetipa majke, ali može i da se suoči i žrtvuje, doživi neku vrstu smrti, koja obično označava prelaz jedne faze razvoja identiteta u drugu, zatim ponovnog rođenja i progresije. Misterija nuđenja ljudske žrtve jednim delom leži u odnosu prema senci.

Arhetip junaka je višestruko i višefunkcionalno povezan s arhetipom senke. Spomenuću jedno od novijih razmišljanja na temu modernog heroja. Izučavajući američke medije, Lefevr (LaFevr), Karo (Caro) i Kauden (Cowden)¹⁰ su, opisujući šesnaest arhetipova, istakli osam, koji po njima prevazilaze koncept “alfa mužjaka”. Klasičan primer rođenog alfa mužjaka je *poglavica*, vođa i osvajač. U američkom filmu dobijamo hrabrog, odlučnog, nemilosrdnog muškarca orijentisanog na ciljeve grupe (autori smatraju da je najbolji primer Marlon Brando u *Kumu*). Prevazilaženje takvog viđenja heroja bi mogli da budu: *loš momak* – buntovnik, gorak, nestalan i *street smart*. Često je zgaženi idealista koji se obično iskaljuje na drugima (Džek Nikolson/Jack Nicholson). Drugi je *najbolji drug* – odgovoran, ugladen, prisutan uvek kad treba i, uopšte, Mr. Nice Guy (Tom Henks/Tom Hanks). Treći je *šarmer* u dve varijante : neodoljivi *smooth operator* ili bitanga kojoj teško odolevate. Pomalo lenj, duhovit ali nesposoban da bude odan i privržen (Tom Selek/Tom Selleck). Četvrti je *izgubljena duša* – izmučen, tajanstven, kontemplativan, ranjiv i usam-

9 "Acting out" je ponekad kod nas prevedeno kao “agiranje”. Spada u primitivnije mehanizme odbrane ega. Radi se o supstitutivnoj akciji koja neki psihički doživljaji, na primer misli, osećanja ili želje, u nemogućnosti mentalizacije impulsivno prazni u nerazumljivo ponašanje. (Tijana Mandić, *Komunikologija*, treće izdanje, Grmeč, Beograd, 2001. (str. 137.)

10 LaFever, Caro, Vinders, Sue i Cowden, Tom, *Beyond Alpha – A look at Eight Hero Archetypes*, teza predstavljena na “American Analytical Conference” 1999. godine, a objavljena u *Heroes, Heroines: Sixteen Master Archetypes*, Lone Eagle Publishing, Chicago, 2000.

ljen. Fatalista i sklon očajanju, ali pomaže devicama u nevolji (Nikolas Kejdž/Nicolas Cage). Peti je *razmetljivac* – njega interesuje akcija, akcija i samo akcija, pokret i izazovi (Indijana Džons). Šesti je *ratnik*, ali u ovom izdanju vitez na belom konju i sjajnom oklopu. Plemenit, nepopustljiv, uporan i nemilosrdan u borbi za slabijeg. Arhetip zaštitnika (Brus Vilis/Bruce Willis) i razni CIA i “Navy Seal” agenti). I u ovom radu je istaknuta duboka povezanost arhetipova senke, heroja i anime (arhetip muškog psihoseksualnog identiteta), koja ili navodi na zlo ili je heroj koji spasava od zla, te je često osnovni pokretač njegovih akcija.

Po Robertu Muru (Robert Moore) i Daglasu Žileu (Douglas Gillette)¹¹, muški arhetip je obično kombinacija Kralja, Ratnika, Mađioničara i Ljubavnika. Ratnika upravo smatraju najkontraverznijim arhetipskim delom, zbog nerazumevanja senke, jer se fundamentalni rat odvija upravo u čoveku a ne između ljudi, a bez samodiscipline nema ni integracije.

Naravno da je arhetip persone (rezultat dotadašnje integracije privatnog i javnog identiteta) pod ogromnim uticajem kulture u kojoj individua odrasta i živi. Antropolozi su od davnina u naučnom konfliktu “*nature vs nurture*”, čvrsto zauzeli svoju poziciju i rekli svoje: kultura određuje sve, pa i senku. Setimo se samo fascinantnih istraživanja Margaret Mid (Margaret Mead) o tri plemena sa novogvinejskih ostrva.

Marej Štajn (Murray Stein) je pokušao da objasni probleme američke individuacije kroz sukob mnogih arhetipova, između ostalog i nasledene persone. Senka je u dubokom konfliktu između strogog, hladnog, hodočasnčkog uticaja Evropejaca, za koje smatra da su agresivni i eksplorativni (naziva ga apolonskim principom) i hedonistički razigranog Dionizijskog principa *latinosa* (latino muzika, latino droge, latino san). Na to je nakalemljena moderna američka persona, definisana Koka Kolom, Mekdonsom i hollywoodskom formulom življenja. I taman kad nam je postalo pomalo dosadno da čitamo i gledamo dobre i loše momke, pojavila se nova personifikacija senke, idealan za medijsku eksploataciju, Osama Bin Laden.

U članku Britanca Endru Semjuelsa (Andrew Samuels) *Politika na (psihijatrijskom) kauču*¹² čitamo da je većina građana očajna i zgađena trenutnim vođama ovog sveta. Razočaranost hara, a samopoštovanje opada, ma kako ga mi spolja lepo upakovali, dok individualna i grupna paraliza rastu. Vođe radikalno odbijaju da se sretnu sa svojom senkom. Obični Građanin ima pogrešne *role models*. Iako smo očekivanja koja smo projektovali na vođe smanjili, nemoć i pasivnost su globalno u porastu. Semjuels smatra da su

11 Robert, Moore, i Gillette, Douglas, *King, Warrior, Magician, Lover*, 2000.

12 Samuels, Andrew, *Politics on the Couch: Citizenship and the Internal Life*, Profile Books, London, 2001.

psihoterapeuti oduvek bili društveno angažovani, ne samo čuveni Frojd i Jung, grlati Vilhelm Rajh (Wilhelm Reich), cinični Ronald Lang, već i blagi Abraham Maslov, Karl Rodžers (Carl Rogers) i Fric Prls (Fritz Perls), ali nisu mnogo uradili. Psihijatri vide gospodu Tačer kao personifikaciju britanske infantilne pohlepe, Bila Klintonu kao personifikaciju američkog sekundarnog narcizma, ali su izuzetno protiv jeftine psihologizacije, tipa da je Bil Klinton nastradao zbog očuha alkoholičara, a da su Čerčila upropastili prelepa majka i neuspešni otac, a time i nas ostale. Samokritični i duhoviti Semjuels, koji se deklarise kao oprezni optimista, smatra da treba da prestanemo sa trenutnom šaradom i osnujemo globalno društvo za izučavanje neuspeha. U svom prepoznatljivom cinično-duhovitom stilu, preporučuje da se zadovoljimo “dovoljno dobrim” vođama i herojima (aluzija na “dovoljno dobru majku” da bi neko odrastao normalan), da naučimo jezik neuspeha, školujemo menadžere za neuspeh i kreiramo transformativnu politiku koja bi tragala za smislom, bila kreativna i brižna, za razliku od ove kojom dominiraju pohlepa, oportunističnost, destruktivnost i brutalnost. Svoj članak završava citirajući Semjuela Beketa (Samuel Beckett): “*No matter. Try again. Fail again. Fail better.*”¹³ Za sebe smatra da je oprezni optimista.

Paradoksalno, isto to internacionalno jungijansko udruženje iz Čikaga IAAP, otprilike u isto vreme, objavljuje članak Ašoka Bedija (Ashok Bedi)¹⁴, koji piše upravo sve ono čega se Semjuels užasava. Arhetipsku tragediju od 11. septembra, Bedi pokušava da objasni aktivacijom Hindu trojstva: Shive i njegove anime Shakti (podeljene u Parvati, domaćicu i Kali, ratnicu), Brahme i njegove anime Sarasjavati i Vishne i njegove anime Laxami. Tako otkrivamo da je Osama Bin Laden, sedamnaesti sin od pedesetero dece saudijskog bilionera, koji gine u avionskoj nesreći. Odatle avioni. Usamljeni Bin Laden luta po svetu tražeci novog oca. Privremeno ga nalazi u vladi SAD-a. Pošto ga i ovaj otac napušta, oceubistvo je na pomolu. Narcistička fragmentacija usamljenog ega i bes se iskaljuju, naravno, na falusne simbole Njujorka i Vašingtona. Terorizam je objašnjen očajničkim pokušajem da se spreči dalja fragmentacija ega, održi minimum kohezije identiteta, smanji dalja narcistička krhkost i ugrabi negativna pažnja celog sveta, kao što bi to uradilo svako zanemareno dete. Arhaisko negativno ogledalo u kome se ogleda senka i stvaraju neprijatelji, uvek je bolje no fragmentacija i napuštanje. Po Bediju bi Laura Buš personifikovala Parvati, Condelleza Rice Kali, i dalje vas neću mučiti, pročitajte “arhetipski skript 11. septembra”, ali vas molim da ne pišete takve radove na ovom fakultetu, niti da se pri tom krijete iza Junga, i početnici

13 Iz knjige Samuels Andrewsa *On the Politics of Individuation in the Americas*, IAAP, International Association of Analytical Psychiatry, Chicago, 2001.

14 Ashok, Bedi, *The Archetypal Dimension of the New York Terrorist Tragedies of 9. 11.*, IAAP, Chicago, 2001.

će odmah primetiti zbrku Frojdovog i Jungovog objašnjenja osvete. Namerno sam navela dva suprotna moderna tumačenja Junga, a ima ih neverovatno mnogo.

Hekmi Dui (Hechmi Dhaoui)¹⁵ smatra da je sukob između civilizacija zapad-istok stvorio novog sotonu, koji personifikuje konflikt između ja i mi, individualnog i kolektivnog, razvojni konflikt koji se u određenom kontekstu pogoršava sado – mazohističkim mehanizmima analnog perioda razvoja individue i društva. Po Duiju, stvari su gore od analne regresije. Osama Bina Laden je muslimanska senka. Nisu se opredelili za hrišćansku.

Da spomenem i nekog ovdašnjeg teoretičara. Velimir Popović¹⁶ smatra da su i Frojdova i Jungova učenja monoteistička. Frojdovo je očiglednije¹⁷, ali je u suštini i Jungovo, jer uz mnoštvo prividno paganskih digresija, završava u monoteizmu, u selfu, centralnom arhetipu čoveka. Frojd i Jung su ozbiljno poverovali u evolucionističku fantaziju iz monoteističke perspektive. Po Jungu, Faza preokupacije seksualnim identitetom (stupanj dominacije anime/animusa u našim snovima), odgovara politeizmu, dok krunisanje selfa za duhovnog vladara odgovara monoteizmu¹⁸. Zapadnjak je svoj razvoj zasnovao na istočnjačkoj knjizi Bibliji i nije svestan tog konflikta ni paradoksa, a Bibliju često doslovno tumači. Arhajski sadržaji monoteističke hrišćanske svesti otkrivaju svoje rušilačko dejstvo kad hrišćanska svest nije u stanju da izdrži konflikt. Sukob monoteizma i politeizma, po Popoviću, čine osnovne i nesvodljive sačinitelje ljudske psihe, a njegovo zalaganje za sinkretizam pokušaj da se ti sukobi razreše. Radikalni dualizam je po njemu samo borba između paralelnih monizama a monizam i dualizam dele istu perspektivu. Sukob može imati konstruktivne i destruktivne aspekte. Pri pobedi monoteizma, ostali bogovi bi bivali odbacivani, potiskivani i asimilovani i u individui i u društvu, a kada je to bilo nemoguće, projektovani, ili proglašeni za đavola, koji je izvor svakog zla, destrukcije i amorarnosti. Čitajući o Titanima, prelaznom periodu arhaičnog u civilizovanog čoveka, srećemo bića koja su još uvek divlja i nepodređena nikakvim zakonima. Po Kereniju (Kereny), oni su “izvorni kriminalci grčke mitologije”. Personifikuju odsustvo moralnosti i zakona, pravila i poretka, granica i mere, neobuzdanost u postupcima i divljaštvo. Ukratko, antički psihopata. Titanska psihologija prisilna u svojoj rušilačkoj delatnosti, motivisana zlom, nepromišljena, oslobođena zakona, obuzeta okrutnošću, svakim svojim postupkom sve više tone u sumanutost praznine i ništavila, čak i kad se

15 Dhaoui, Hechmi, *If not him, It would have been his brother*, p. 10., IAAP, Chicago, 2001.

16 Velimir B., Popović, *Zlo i strepnja u kulturi*, članak u knjizi Tamna strana ljudske prirode, priredio Bojan Jovanović, Biblioteka treći Milenijum, Beograd, str. 45-58, 1992.

17 Sigmund, Frojd, *Mojsije i Monoteizam*.

18 C. G., Jung, *Collected Works 9 II*, str. 427.

na površnom nivou priče pokušava ostvarivanje velikih dela. Sjajno personifikuje senku. Za razliku od verovanja da destruktivnost nastaje frustracijama nekih osnovnih motiva, naročito seksualnih, voljom za moći i odbranom vere i ideala. Za razliku od verovanja da je zlo urođeno a da od nas zavisi da li ćemo ga sublimisati i integrisati u self, titanska psihologija vidi korene zla i rušilaštva u praznini, neumerenosti i projekciji krivice. Problemi shvatanja porekla i prirode zla su drevna i prevashodno filozofsko-teleološka pitanja. Prema manihejskom shvatanju, postoje dva kosmička principa – Svetlost i Tama, koji se bore za prevlast. Zlo je delo Vladara Tame (đavola, Sotone) a dobro je tvorevina Boga. Frojda optužuju da je najpoznatiji zastupnik ove “pesimističke filozofije čoveka”, a njegovo učenje nabeđuju da je velika subverzivna zabuda.¹⁹

Na svu sreću po psihologiju, stiže konjica – humanistička psihologija. Trebješanin²⁰ je kod nas najpoznatiji zastupnik optimističke filozofije čoveka – zlo je reaktivno, naučeno infantilno i neurotično. Zrela, autentična i samoostvarena osoba nije destruktivna. Nasuprot Manijevom učenju stoji doktrina sv. Avgustina o neutemeljenosti zla, o nepostojanju zla kao posebnog principa. Zlo nema svoju ontološku utemeljenost, ono je ne-biće. Po ovoj čuvenoj monističkoj doktrini, zlo je odsustvo dobra. Sve što je Bog stvorio mora biti deo bića, dakle mora biti dobro. Nasilje je izopačavanje, kvarenje duše i uvek po prirodi reaktivno. Fromove knjige postaju biblija koja propoveda reaktivnost i agresije i destrukcije²¹. Agresija je, po humanistima, uvek stečeno, naučeno ponašanje, sekundarna mogućnost neostvarenog čoveka. Naravno da dubinci uzvraćaju udarac, a debata traje i dalje.²²

II PUNO KLINIKE I OČAJAVANJA

“Bilo je potrebno mnogo miliona godina da se od jednoćelijskog organizma razviješ u dvonošca na zemlji. Tvoja biološka promena u čvrsto telo trajala je samo šest hiljada godina. A proći će sto ili pet stotina ili pet hiljada godina, dok ne nađeš ponovo svoju prirodu u sebi samom, dok ponovo ne otkriješ u sebi amebu.”

Vilhelm Rajh²³

19 C., Kerényi, *The Mysteries of Kaberoi*, str. 45, u knjizi *The Mysteries*, Campbell, J, Bollingen Series XXX; Vol. 2. Princeton, 1978.

20 Žarko, Trebješanin, *Psihoanalitička i humanistička koncepcija agresivnosti*, u knjizi *Tamna strana ljudske prirode*, str. 153-176

21 Erih, From, *Anatomija ljudske destruktivnosti I i II*, Naprijed, Zagreb, 1978.

22 Većina humanističke literature je na žalost teorijskog porekla. Izuzetno malo humanista se bavilo praktičnim radom, a ako jesu, njihov uzorak je bio luksuzan, radilo se sa mladim, pametnim, zdravim i motivisanim ljudima.

23 Rajh, Vilhelm, *Čuj, Mali čoveče!*, Radio B92, Beograd, 1997, str. 39.

Smatra se da je savremeni koncept stresa stvaran tokom dva i po milenijuma, a dovoljno dobra teorija još nije ni približno integrisana. To se prvo zvalo život. Zatim preživljavanje. Prirodno je da su čoveka interesovale i tamne strane preživljavanja. Nezaobilazni Grci postavljaju idejne osnove za jedinstvenu i nedeljivu psihosomatsku prirodu čoveka i za današnja klinička razmišljanja o životu posle nesreće. Izuzetno su važna Heraklitova razmišljanja o živim organizmima kao o ne – statičkim, i u stvari predstavljaju uvod za teorije o dinamskim sistemima, a Empedoklevo insistiranje na unutrašnjoj harmoniji je začetak ideje o vezi zdravlja, prirode i ravnoteže. Hipokratova izjednačavanja fizičkog i mentalnog zdravlja sa ravnotežom omogućavaju pretpostavku da specifični oblici neravnoteže oblikuju ljudski karakter i donose određene oblike nesreće. Relevantni za ovu temu su i njegovi termini *dyscrasia* (poremećenost), za razliku od *idiosyncrasie* (jedinstvenoj, specifičnoj reakciji čoveka) na određeni događaj.

Kada preskočimo dosta vremena i mislilaca, za nauku su izuzetno važni: Hajnrot (J. Heinroth), 1818. s pojmom somatopsihički poremećaj, Klod Bernar (Claude Bernard), koji je u XIX veku ponovo povezao pojmove disharmonije i poremećaja i konačno, čuveni Volter Kenon (Walter Cannon) sa teorijom homeostaze.

Termin “psihoneuroimunologija” potiče od R. Adera iz 1981. godine²⁴, mada se naši stručnjaci²⁵ zalažu za definiciju stresa kao visoko individualne “psihoneuroendokrinoimunološke” reakcije na stres, jer veruju da se radi o dvosmernim interakcijama. Holistički pristup zahteva cirkularni i spiralni determinizam, a ne linearni, ali je i to dovoljan pomak. Verujemo da je došlo vreme da zacelimo kartezijanski rascep duše i tela, pristanemo na multidisciplinarnu saradnju, slažemo se da je etiologija multifaktorska, da brojni činioci utiču na patogenezu, formiranje bolesti, te da će i prevencija i terapija biti multidimenzionalni. Prosečni psiholog je izuzetno zbunjen, skeptičan, pa i pomalo paranoidan: jesu li nas stavili prve u onoj definiciji zbog mode, trpe nas u raznim timovima, ali sve se bojimo da će materijalistički redukcionizam da udari ponovo. Empiricizam će da uzvрати udarac i sve svede ponovo na neki neotkriveni biohemijski proces, a nas opet izbaci iz nauke u književnost (što se na klinici tretira kao žestoka uvreda). Široko shvaćen imuni sistem, kao proces koji razlikuje *self* od *non-selfa*, omogućava pretpostavku da je shizofrenija autoimuno, a ne genetsko oboljenje, što je za mnoge još uvek jeretička pomisao. Čak se i u našoj kliničkoj literaturi događaju čuda, kad su se, na primer, Dimitrije Milovanović i Maksim Sternić, u čuvenom psihijatrijskom

24 R. Ader, *Psychoneuroimmunology*, Academic Press, New York, 1981.

25 Predrag, Kaličanin, i Dušica, Lečić-Toševski, *Knjiga o stresu*, Medicinska knjiga, Beograd, 1994, str. 72.

praktikumu iz 1973. godine obraćali studentima psihijatrije, mogli ste da pročitate sledeće: “U težnji da našim studentima medicine pružimo što realniji i iscrpniji prikaz psiholoških problema ličnosti našeg doba rukovodili smo se pre svega principima marksističke dijalektike. To se naročito ogleda u stavljanju akcenta na vodeću ulogu čovekove svesti u svakodnevnom ponašanju nad snagama impulsa iz njegove nesvesne psihike.”²⁶

Čovekovo biološko, društveno i psihološko biće (samo su ta tri bića bila naučno priznata) su bili uglavnom psihofarmakološki lečeni. Ima nečeg perverzno u tome kad suština psihoterapije postaje farmakoterapija. Na svu sreću, današnji studenti psihijatrije uče od Predraga Kaličanina i Dušice Lečić-Toševski²⁷, iz knjige o stresu iz 1994. godine, da su nam potrebna “psihoneuroendokrinoimunološka istraživanja” (nije pravopisna greška) i “holistički pristup” u medicini. Kako je taj holistički pristup shvaćen i sproveden u praksi je druga tema. I dalje može da vam se desi da se požalite kliničaru na nesrećan brak i da dobijete psihofarmake. Ali, ne zakerajmo, dovoljno je dobro za početak. Američka i zapadnoevropska “Disaster Psychiatry” je konačno stigla i do nas.

Kanadski student medicine, Hans Seli (Hans Selye)²⁸, tridesetih godina XX veka, prvo primećuje nelogičnosti u nekim ljudskim istorijama bolesti, zatim aktivno eksperimentiše sa pacovima, pozajmljuje termin “stress” iz fizike, misleći na pritisak, naprezanje, napor i efekte dugotrajnog delovanja raznih činilaca na žive organizme, i tako nastavlja moderna istraživanja u ovoj oblasti življenja. Teške, dugotrajne situacije stresa ne samo što su naporne za doživljavanje, već mogu da utiču na etiologije mnogih bolesti, pa i da ubiju. Zaključuje da je stres opšta reakcija, tj. skup nespecifičnih reakcija organizma, na bilo koji zahtev za prilagođavanjem na izmenjene uslove spoljašnje sredine. Seli je ovu reakciju nazvao “opšti adaptacioni sindrom”, a osnovna funkcija joj je održavanje unutrašnje homeostaze, koja je neophodna za preživljavanje. Radi se o procesu koji se odigrava u organizmu, kada korišćenje samo jednog specifičnog odbrambenog mehanizma nije dovoljno za rešavanje problema, a homeostaza je uznemiravajuće narušena.

Tek kada organizam počne da koristi sve svoje adaptivne, odnosno odbrambene mehanizme, radi se o stresu. Činioce koji izazivaju stres nazvao je stresorima. Ova razlika je upravo revolucionarni prekid u pukoj materijalističkoj mehanici prethodnih kliničkih istraživanja. Jedinostvena i nedeljiva, biološka, psihološka, socijalna, etička, estetska i spiritualna celina čoveka,

26 Dimitrije, Milovanović, i Maksim, Šternić, “Umesto predgovora”, *Dijagnosticko terapijski praktikum. Psihijatrski Praktikum*, Minerva, Subotica-Beograd, 1973.

27 P. Kaličanin i Lečić-Toševski, *Ibid.*, str.10.

28 Hans, Selye, *The stress of life*, McGraw-Hill, New York, 1976. (rev. ed.)

zahteva holistički pristup. Po njemu je stres nerazdvojna komponenta života, uz presudnu razliku: da li se radi o *eustresu*, koji živa bića doživljavaju kao izazov i podsticaj za emocionalni i intelektualni razvoj te predstavlja, kratki i blagi poremećaj homeostaze, ili o *distressu* koji se doživljava kao neprijatan i štetan po zdravlje, i predstavlja slom adaptivnih kapaciteta. Seli je zaključio da se OAS odvija preko osovine koju čine hipofiza i kora nadbubrežne žlezde, što je praćeno porastom nivoa kortikosteroida u plazmi. Kasnije je otkrivena i uloga hipotalamusa, te se govori o kortikotropnoj osovini: *hipotalamus-hipofiza-kora nadbubrežnih žlezda*. Hormon prednjeg režnja hipofize – adrenokortikotropni hormon ACTH stimuliše koru nadbubrežne žlezde da luči kortikosteroide. Parvoćelularni neuroni paraventrikularnog nukleusa hipotalamusa oslobađa kortikotropin CRF, peptid, koji između ostalog stimuliše lučenje ACTH. ACTH je peptid koji sadrži više od 250 aminokiselina. Pri tom nastaju i drugi peptidi, na primer beta-endorfin (deluje kao prirodni opioid) i melanotropni hormoni, koji stimulišu melanogenezu. Deo ćelija nadbubrežne žlezde, luči glikokortikoide, kortizol i kortikosteron. Delovanja kortikosteroida su brojna, između ostalog regulišu ekspresiju oko 200 gena, koji imaju receptore za glikokortikoide. Preko različitih hormona periferne endokrine žlezde utiču na cerebralnu aktivnost, prenoseći vitalne poruke. Kortikotropna osovina je pod kontrolom viših nervnih centara čiji se uticaji prožimaju. Vitalne informacije o stanju organizma u traumi, kao na primer informacije o fizičko-hemijskom stanju u krvi, o funkcionisanju kardiovaskularnog sistema, ili o energetske ravnoteži, presudne su za određene centralne odluke u budućim akcijama. Pošto je priča dovoljno složena spomenuću nužno postojanje povratnih sprega: inhibitorno i antagoničko dejstvo kortikosteroida. Kada je kortikotropna osovina hiperaktivna, opada osetljivost kontrolnih mehanizama povratne sprege. Takav nalaz se sreće kod nekih depresivnih ljudi u stanjima hroničnog stresa. Očigledna hiperaktivnost kortikotropne osovine je vidljiva i predstavlja prvu fazu opšte nespecifične reakcije na sve traume (na primer, pri brutalnom izlaganju hladnoći, ili mačke besnom psu), druga faza je specifična u zavisnosti od vrste pretnje organizmu.

Kao i većina neuroendokrinih sistema, kortikotropna osovina funkcioniše na cikličan način. Maksimum sekretorne aktivnosti se obavlja noću, a ciklus je sinhronizovan sa ciklusom prirodne svetlosti. Ovome se pridodaje dnevna cikličnost na oko 150 minuta s povećanom sekrecijom za vreme obroka. Smanjeno unošenje hrane aktivira kortikotropnu osovinu. Fantastični endokrini sistem, čiji je izvor u hipotalamusu, orkestrira veličanstvenu hormonalnu kaskadu kojoj je potrebno više od tri minuta da bi posle doživljene traume povećala koncentraciju kortikosteroida u krvi. Ta povećana koncentracija se održava više desetina minuta, i čini ovaj odbrambeni sistem, na izvestan način

sporim i inertnim. Mehanizmi su tipično endokrini: specijalizovane ćelije oslobađaju svoje proizvode koji putuju krvnim putem do ćelija gde ispoljavaju specifično dejstvo i tako prenose poruku. Nasuprot tome, simpatički sistem funkcioniše tipično neuronski i poruci je dovoljan hiljaditi deo sekunde da postigne željeni efekat, relejne stanice su po prirodi sinaptičke, a prenosilac poruke je uvek na raspolaganju. Informacija ne mora da ulazi u opšti krvotok da bi tražila kraj svog puta, već se direktno nervnim putem prenosi poruka u relevantni sistem.

Kenon je još 1927. godine istraživao ulogu *simpatikus-medula nadbubrežnih žlezda*²⁹, koja se tiče integralne reakcije adrenalina i noradrenalina u očuvanju stanja homeostaze. Pored tipičnih, stereotipnih reakcija kao što su: arterijska hipertenzija i hipotenzija, tahikardija, hipotenzija i hipertenzija, oligurija, hemokoncetracija, hiperlimfocitoza, leukopenija, modifikacija kapilarnih propustljivosti, varijacije glikemije, alkalne rezerve, hlora i natrijuma u krvi itd. Adrenalin i noradrenalin medule nadbubrežne žlezde ulaze u krvotok koji ih vodi celim organizmom do njihovog odredišta. Aktivacija simpatičkog sistema dovodi do promene u funkcionisanju efektornih organa. Delovanje kateholamina se ispoljava na svim tkivima te se na taj način obezbeđuje potrebna energija, kako mozga, tako i mišića u uslovima stresa, a i potrebni doživljaj toplote, spremnosti, čak i zaštićenosti. Dihotomija u funkcionisanju ova dva sistema, jedan definisan kao hormonski, a drugi kao nervni, je samo prividna. Svaki od ova dva sistema ima izvesne karakteristike ovog drugog. Adaptacija u stresu je složen proces.

Stres može da dovede do analgezije. Analgeziju izazvanu stresom nazivaju psihogenom analgezijom. Može biti opijatna i neopijatna. Odnosno hormonska i nehormonska. Bol se tako može izazvati, pojačati, ali i smiriti. Međutim, anksioznost i osećanje krivice obično pojačava bol, dok ponos i samopoštovanje mogu da smanje doživljaje bola. Novija istraživanja pokazuju da se u te laboratorije nezadrživo uvlače idiosinkrazije. Sem poremećene homeostaze spolja, svaka pretnja ljudskoj sigurnosti, u stvari svaka spoljašnja i unutrašnja promena može predstavljati stres i izazov integritetu identiteta. Na kraju da spomenem i fascinantni imuni sistem koji takođe ima nespecifične i specifične reakcije na stres. Od celog imunog repertoara, pomislimo samo na NK ćelije – “prirodne ubice” neprijatelja, koje napadaju i uništavaju tumorske i virusom inficirane ćelije, i već smo zavirili u bogati fascinantni svet našeg biološkog bića. A on je međupovezan. Korteks komunicira sa limbičkim sistemom, limbički sistem sa hipotalamusom, hipotalamus sa hipofizom. Hipofiza oslobađa hormone, kao što je ACTH, nadbubrežna žlezda aktivira kor-

29 W. B., Cannon, *The Wisdom of the Body*, Norton, New York, second edition, 1932.

tikosteroide. U isto vreme hipotalamus simpatičkom aktivacijom izaziva lučenje kateholamina i uzrokuje osam dodatnih hormona. Kortikosteroidi i kateholamini smanjuju efikasnost imunološkog sistema putem inhibicije makrofaga i limfocita. Posledica navedenih procesa je povećana osetljivost na bolesti. Hronični stres i burna emocionalna stanja mogu delovati inhibitorno na imuni sistem. Postoji pretpostavka da injekcije adrenalina pojačavaju NK ćelijsku aktivnost, s druge strane, kortizol i farmakološki glikosteroidi su imunosupresivni. Interesantni su i podaci o davanju opioda na imune funkcije. Deluju supresivno. Uostalom, izgleda da velika većina psihofarmaka deluje supresivno na imuni sistem. Solomon je 1987. godine naveo više od 30 postulata o vezi mozga i imunog sistema. Ono što je izgledalo neverovatno, postalo je naučna činjenica, a stvari koje su delovale očigledne postale su kontraverzne i naučno nejasne. Danas se tvrdi da hipofizni hormoni utiču na imune reakcije, da simpatička vlakna iz centralnog nervnog sistema inervišu mnoge periferne organe imunog sistema i da citokinin, na primer interleukin-1 (IL-1), proizvod ćelija imunog sistema, direktno stiže u mozak. Pert (Pert, C. B.)³⁰ je 1987. godine insistirala na važnosti veza limbičkog i imunog sistema. Našla je da postoji četrdeset puta više neuropeptidnih receptora u amigdalnim nukleusima i u hipotalamusu, za koje se veruje da su povezane sa emocijama, nego u drugim delovima mozga. Po njoj neuropeptidi imaju funkciju u biohemijskom prenosu emocija. Izučavajući neuropeptidne receptore na imunim ćelijama, ona veruje da postoji sposobnost ovih ćelija da pamte, da se sećaju i da produkuju neuropeptide. Pošto imunitet može da utiče na psihička stanja i raspoloženja, moguće je i obrnuto. Takođe je dokazano³¹, opet na pacovima, da je moguće usloviti imuni sistem. Imuni sistem uči i pamti. Hronični stresori definitivno utiču na imuni sistem. Funkcionalna vrednost stresne reakcije se određuje pitanjem: da li ona vodi očuvanju ili narušavanju zdravlja, da li je adaptivna ili maladaptivna.

Izučavane su veze stresa i infektivnih bolesti: studenti muškog pola, introvertni, takmičarskog duha, željni dominacije i socijalne afirmacije, ugrožavaju svoj respiratorni sistem izlaskom na ispit. Dorijan, J. B. (Dorian, J. B.) Dorijan (Dorian) i saradnici³² i Džemot (Jemmott) i saradnici³³ su izučavali ispitni stres. Istraživanja pokazuju da su kod studenata za vreme ispita češće infekcije gornjih respiratornih puteva, češće i ozbiljnije no kod ostalih studenata.

30 C.B. Pert, *Neuropeptides: the emotions and bodymind*, Science Review, no. 2, 138. Noeti, 1987.

31 R., Ader, *Psychoneuro immunology*, Academic Press, New York, 1981.

32 B. J., Dorian, E., Keystone, P.E, Garfinkle, *Aberations in lymphocyte subpopulation and functions during psychosocial stress*, Clinical and Experimental Immunology, 50, 132-138., 1982.

33 J. B. Jemmott, J. Z. Borysenko, M., Borysenko, *Academic stress, power motivation, and decrease in salivary immunoglobulin-A secretion rate*, Lancet 1, 1400-1402, 1983.

Merenjem imunih faktora nađeno je sniženje limfocitne proliferacije, NK aktivnosti i nivoa hiper T-ćelija, kao i smanjena sposobnost interferona – medijatora NK aktivnosti sa antivirusnim i antitumoroznim delovanjem. Registrovani su i viši nivoi antitela, Epštajn-Barov (Epstein-Barr) virus (EBV), što pretpostavlja reaktivaciju latentnog EBV. Nemam informacije o istraživanjima ispitnog stresa kod profesora, naročito kad je student glup, lenj i bezobrazan. Tugovanje posle smrti supružnika pokazuje veću smrtnost udovaca nego udovica, hiperaktivaciju vegetativnog nervnog sistema i imunosupresiju. Iako se stalno čuju reči opomene oko toga kako treba biti izuzetno oprezan prilikom zaključivanja, Hercing (Herzing) je 1988. godine zaključio da su žene biološki jače i da im društvo pruža bolju socijalnu podršku. Seksizam, uz rasizam, etnocentrizam, agizam (diskriminacija zbog godina starosti) je još uvek, jedna od najopasnijih političkih nekorektnosti XX veka. Istraživanja side, gde priča o infekciji varira od osobe do osobe, nužno uvode postojanje kofaktora: depresiju, anksioznost, loš imuni sistem, stres itd. Veza stresa i autoimunih poremećaja, u kojima se imuni sistem destruktivno okreće prema sopstvenom organizmu, kao stranom antigenu, nemogućnost razlikovanja ja od ne-ja, predstavlja pravu grčku biološku tragediju.

Hronično inflamatorno oboljenje nepoznate etiologije, koje se ispoljava neverovatno različitom simptomatologijom kod različitih bolesnika, pa čak i kod istog bolesnika, nazvano sistemski lupus (*lupus erythematosus/SLE*), zadaje glavobolje nauci, te ga neki svrstavaju u autoimune bolesti, a neki ne. Oboljenje uključuje poremećaje muskuloskeletnog, kardiovaskularnog, renalnog i centralnog nervnog sistema. Oboleli od ove bolesti su na MMPI testu pokazali značajno više skorove na skali depresivnosti, histeričnosti i hipohondrije. Solomon³⁴ je skovao termin “ličnosti sklone imunosupresiji”. Kod ličnosti sklonih karcinomima, našli su sklonost beznadežnosti, bespomoćnosti, očajanje zbog gubitaka, loše podnošenje gubitaka, slabe coping sposobnosti i kumulaciju stresogenih doživljaja, vremenski blisku sa iscrpljivanjem adaptivnih snaga organizma. Pravi dinamički holizam je oduvek tvrdio da je sve povezano sa svim. Indijska medicina je od davnina tvrdila da je uspostavljanje veze sa prirodom lekovito, naročito za odbrambene snage sistema, Galen je tvrdio da su melanholične žene sklone razvoju raka nego sangvinične, ali se danas nije lako snaći. Telesne promene ne predstavljaju samo prosti jednolinijski ishod stresne reakcije. Hormonske varijacije povratno deluju na mozak i time utiču na dalje odvijanje stresnog procesa, kao i na buduća reagovanja u sličnim stresnim situacijama. Modulacije funkcionisanja centralnog nervnog sistema utiču na pamćenje stresnog doživljaja. Neverovatna složenost našeg biološkog

34 S., Solomon, *Interventions for disaster victims: Preserving the social network*, Emotional First Aid. 3,4,5-16, 1986.

bića, međupovezanost različitih procesa, mogućnost antagonističkog, združenog, paradoksalnog i nerazumljivog reagovanja, senzitivnost na kontekst, druge oblike života, kulturu, emocije, učenje, a pogotovo na čitav sklop ličnosti, pa i etičke, estetske i spiritualne aspekte te ličnosti, očajnički komplikuje sliku. Telo nikako nije mašina, i nije dovoljno uzeti skalpel i izvaditi slepo crevo, telo je čudo prirode, duboko i višeslojno povezano sa svim aspektima naše prirode.

Ako se taj delić biološke priče koji sam spomenula, smesti u socijalni kontekst, priča menja tok. Evo zanimljivosti iz laboratorijskog života miševa³⁵. Kada se potuku dva miša mužjaka, slabiji postaje submisivan. U ponovljenim tučama, slabiji miš koristi podčinjavanje kao adaptabilnije rešenje. Ako slabijem mišu, posle prve tuče damo ACTH ili kortikosteron, submisivnost se mnogo brže razvija, već pri prvom susretu. Međutim, ako mu se odstrani nadbubrežna žlezda, pre prve tuče, ne menja se dužina borbe. Naučnici zaključuju da su hormoni, između ostalog, i unutrašnja poruka kojom se informiše sistem o iskustvu koje ne bi trebalo zaboraviti. Znači, veliki deo procesa učenja organizma, a ne samo pukog preživljavanja. Hormonski mesenđeri između ostalog omogućavaju organizmu da shvati značenje traume, izabranih reakcija i preživljenih doživljaja. Uključimo li u eksperiment ženke, primećujemo, kod dominantnih mužjaka intenziviranje simpatičkog delovanja i produkciju kateholamina, a kod submisivnih mužjaka hiperaktivnost kortikotropne osovine i povećanja kortikosteroida u plazmi. To je samo jedna od priča o miševima.

Izgleda da će simpatički sistem reagovati hiperaktivnošću, u slučaju pritiska okoline na organizam. Tako su u ovom istraživanju shvaćene ženke miševi, dok se aktivacija kortikotropne osovine povezuje sa mogućnostima kontrole kojima organizam raspolaže. Neko je nekad istakao veliku vezu između limbičkog sistema i emocija, ali do tolikog holizma nismo još stigli. Imamo suviše mobilni mozak za tako statična naučna istraživanja. Imamo suviše komplikovan mozak za tako jednostavna istraživanja. Imamo suviše paradoksalan mozak za tako zdravorazumsku logiku.

Upravo preko izučavanja stresa možemo primetiti kako se subjektivnost nezadrživo uvlači u laboratorije i klinike. Horror za empiricizam i racionalizam. Opravdanje, onima kojima je potrebno, može biti da su emocije deo subjektivne procene savladivosti izazova koji nam se nameće, a znamo koliko je neuroendokrinoimuni sistem osetljiv na emocije. Postoje neverovatne individualne razlike u reagovanju, čak i na iste stresore istog intenziteta.

Stresogeno može biti sve i ništa. Kulture zasnovane na homeostazi, svaku promenu definišu stresno. Brza modernizacija primitivnih društava, nagla industrijalizacija, urbanizacija, promene vrednosnih i kulturnih (tzv. inkultura-

35 Kaličanin i Lečić-Toševski, *ibid.*, str. 68.

cioni stres), globalizacija, mobilnost, emigracije (tzv. akulturacioni stres). Bankrotstvo, razvod, gubitak časti i ugleda, samopoštovanja – moderni koncept je *self esteem*, mogu biti izuzetno stresogeni. Tako govori Zapad. I sve više stvara i umire od PTSD.

Kulture koje veruju da je promena suština življenja pričaju drugačije priče. Da je promena jedina konstanta u svemiru. Čitaju knjige promena. Veruju da je svaka bolest jedna laž i jedna zabluda. Lažemo prvenstveno sebe o nečem krucijalnom, a zabludu u kojoj živimo zovemo “objektivna realnost”. Tako govori Istok. Razlika oko upotrebe termina stresa i traume je nejasna i zavisi od autora do autora. Sama dijagnoza PTSD nosi zbrku u sebi. Pod traumom se uglavnom podrazumeva iznenadno i drastično delovanje činilaca koji ozbiljno narušavaju “psihobiološku ravnotežu jedinke”, zahtevaju da ona pokrene svoje odbrambene mehanizme i snage da bi savladala tu kriznu situaciju. Ona obično to ne uradi, ne ume, ne veruje, ne zna, ne može, te dođe do sloma prethodne ravnoteže i uspostavlja se patološka homeostaza, gubitak kontrole, koncentracije, pasivnost, razni simptomi i bolesti.

Izučavajući karakteristike stresora, nalazi govore da su najvažniji: nedoživljenost, neočekivanost, intenzitet, fizička blizina, dužina delovanja, nemogućnost predviđanja daljeg toka radnje, neizvesnost trajanja, nemogućnost i besmislenost ublažavanja i izbegavanja, prestanak bola i procena aktuelnog i anticipiranog gubitka. Metrijsko ludilo, bez koga savremena nauka izgleda ne može obuhvata i skale za merenje stresa, traži se objektivna realnost ljudske nesreće. Kako izmeriti ljudsku patnju? Skale za merenje jačine stresora su uglavnom nezgrapne i nejasne. Neki su ipak pokušali: Holmes i Rahe³⁶ su 1967. godine pokušali da odrede, na skali od 1-6, 43 životna doživljaja, od – nema stresa, do – katastrofičan je, gde je razvod dobio 4, smrt supruge 5, a smrt deteta 6 (u Evropi). U Americi, na skali od 100 do 0: smrt bračnog druga je 100, razvod 73, a smrt deteta 63, po dr Holmesu. Tu su i “Skala socijalnog prilagođavanja” – Paykelova skala, sa 61 poenom; Horovic³⁷ sa 143 poena, “Strukturisana procena stresnih doživljaja SASE” (Stamm i Bieber, 1992), “Lista životnih stresora LSC Wolfe³⁸”, “TSI upitnik (kratka i dugačka verzija) Ian and Pearlman”³⁹, 1992.

36 T. H., Holmes, R. H., Rahe, *The social readjustment rating scale*, J. Psychosom Res, 1967, str. 27.

37 M. J., Horowitz, N. R., Wilner, W., Alvarez, *Impact of Event Scale: A measure of subjective stress*, Psychosomatic. Medicine, 41, 1979, str. 209-218.

38 B. H., Stamm, S.L., Bieber, *A methateoretical instrument: The Structural Assessment of Traumatic Stress*, teza predstavljena na "Eight Annual Meeting of the International Society for Traumatic Stress Studies", 1992.

39 J., Wolfe, *Life stressor Checklist. In Instrumentation in the field of Traumatic Stress*, Research and Methodology Interest Group of International Society for Treatment Stress Studies, 1992.

Ljudska bol je vrlo kontraverzna tema, a neko i sa bolom mora da radi. Moderna nauka bi najradije dala analgetik i tako rešila slučaj. Od mnogih ću spomenuti samo istraživanja razlike stresora nazvanog "delo Boga" i "delo čoveka". Postoje ogromne razlike, iako činjenice izgledaju isto. Ako ženi u zemljotresu poginu muž i dvoje dece, postoji verovatnoća da će reagovati vrlo različito nego ako ih ubije ljudska ruka, bez obzira sa koliko kilometara udaljenosti to uradila. Patogeneza i psihoterapija PTSD biće različite. Bez obzira na farmakoterapiju, religiju i društvo, ljudska bića u drugom slučaju gube poverenje, nadu i bliskost sa ljudima. Tako nam postaju nedodirljivi, a pošto verujemo da *homo homini curandum est*, onda smo svi zajedno neko vreme izgubljeni.

Pojavila su se i izučavanja veze između tipa ličnosti i bolesti. Hipokrat je tvrdio da je važnije znati koja ličnost ima neku bolest, nego koju bolest ličnost ima. Klasične psihodinamske škole su, sem teorije o fiksaciji i regresiji, jedno vreme izuzetno maštovito pisale o simboličkom izražavanju psihe kroz govor tela. Astma je bila vapaj za ljubavlju, rak samoubistvo, infarkt agresivno slomljeno srce... Sigmund Frojd je ostao u okvirima histeričnih konverzivnih i disocijativnih poremećaja, Sandor Ferenci 1910. godine Frojdiv termin konverzija generalizuje na mnoga fizička oboljenja, a njegov student Franc Alezandar smatra da se tako nesvesno nerešeni konflikti, preko vegetativnog nervnog sistema prazne. Alfred Adler je u svojim prapočecima izučavanja kompleksa inferiornosti razmišljao o *locus minoris resistentise* organima, kao o podlozi za doživljaj inferiornosti i preduslovu oboljenjima. Kenon 1932. godine neverovatno simplifikuje priču (koja podseća na borbu erosa i tanatosa u nama), na parasimpatikotoniju i pobedu anabolizma i simpatikotoniju i pobedu katabolizma. Kasnija istraživanja nisu potvrdila takav metaforični govor organa, sve te istorije slučaja su lepe za čitanje ali irelevantne za naučna istraživanja.

Francuska škola na čelu sa Martijem (P. Marty) 1965. godine govori o operativnom mišljenju, nedostatku mašte i mogućnosti da se simbolički izraze nesvesni konflikti i problemi, a bostonska škola, na čelu sa Neimah i Sifneos 1977. godine ističu aleksotimiju osobe sklone obolevanju. Kada osećanja ne mogu da se ispolje (kroz plač, viku, smeh), ona deluju na unutrašnje organe remeteći njihove funkcije. Psihosomatska oboljenja bi tako predstavljala regresivni oblik intrapsihičkog dijaloga. Spomenula bih izuzetno važnu Martijevu podelu na integrišuće i dezintegrišuće regresije našeg psihičkog odbrambenog sistema. Fridman (H. Friedman) je mislio da su to ličnosti koje ispoljavaju anksioznost, depresivnost i neprijateljstvo, da su opsesivne, pasivno agresivne i narcisoidne, mada hipoteza o A i C tipu ličnosti nije potvrđena. Forbes je 1979. smatrao da je ličnost sklona stresu kompetitivna, radoholičar koji ne

ume da se opusti, sklon monolozima, ambiciozan i zavistan od pohvale spoljne sredine, uspeha i moći. Debata na tu temu se primirila izdvajanjem psihosomatskog poremećaja ličnosti od PTSD. Otporna ličnost, po Suzan Kobasa (Suzanne Kobasa) (1982), poseduje sposobnost: kontrole sebe i događaja koji se javljaju tokom života: sklona je akciji pri čemu odgovorno sledi određeni životni put: fleksibilna i elastična na promene. Rejmond Fleneri (Raymond Flannery) 1987. godine zaključuje slično: doživljaj ili realna kontrola sebe i sveta, angažovanost i nalaženje smisla u poslu, drže dijete, redovno telesno vežbaju, nalaze tokom dana vreme za relaksaciju, znaju da traže pomoć i stvaraju socijalnu mrežu koja ih podržava kad je to potrebno. Tolika idiosinkratičnost ugrožava klasičnu kliniku, te moderna psihijatrija pristaje na definiciju stresa kao visoko personalizovanog procesa, zavisnog i od opštih adaptivnih sposobnosti, opšte i specifične ranjivosti na stres, otpornosti i brojnih karakteristika ličnosti. Organizam je primoran da koristi sve svoje odbrambene mehanizme; komponente ove opšte adaptivne reakcije utiču jedna na drugu i ponekad stvaraju sistemske konfuzije, paradokse i nerazumevanja smisla ponašanja. Začarani krug se zatvara.

Etiologija multifaktorska, patogeneza prevencija i terapija sistemske. Ishod nepoznat. Nesreća je složen, multidimenzionalan fenomen, kaže moderna klinika. Obično označava brzu, destruktivnu promenu, našu nemogućnost da sa njom izađemo na kraj, ili suviše visoku cenu koju plaćamo da bismo je amortizovali.

(Posttraumatic Stress Disorder)*
POSTTRAUMATSKI POREMEĆAJ LIČNOSTI

Posle rata u Vijetnamu smo počeli ozbiljnije, ali ne i uspešnije, da se bavimo "sindromom nesreće". Suviše veterana je bilo među nama, posledice su bile mnogobrojne i često nelogične. PTSD je ušao u kliničku literaturu 1980. godine. APA (American Psychiatric Association) ga je u svom najnovijem izdanju DSM-IV-TR (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – Fourth Edition-Text Revision) svrstala među poremećaje ličnosti (309.81). Nije neuroza, ali nije ni psihoza. Narodski, nije lud ali nije ni normalan, mada može prolaziti kroz psihotične faze, iako mu to nije suštinska karakteristika.

U početku je to izgledalo kao solomonsko rešenje: ličnost mu je poremećena. U tom izdanju iz 2000. godine se smatralo da je 8% Amerikanaca doživotno iztraumatizovano, a da od ratnika povratnika samo trećina pati od

40 DSM-IV-TR, American Psychiatric Association, Washington, DC., 2000, str. 463-469.

PTSD, dok za ostale ne pišu da li imaju psihopatsku strukturu ličnosti. Pubertetlije i devojčice su bile povredljivije. Posle 11. septembra očekujemo nove rezultate. Lečenje se oslanjalo na psihofarmakologiju, psihoterapiju i sociokulturologiju. Stvarane su mreže za podršku veterana, kao mreže bivših alkoholičara i pretučenih žena, i izuzetno su dobro funkcionisale, ma šta vi gledali u seriji *Ali Mekbil*. Isticalo se da upravo fiksiranje agresije i osvetoljubivosti otežava ozdravljenje i perpetuira nasilje. Sada se izgleda PTSD leči novim ratom. Živo nas zanima sledeća revizija DSM-V.

Postoji sedam kriterijuma koji moraju biti zadovoljeni, da bi osoba dobila dijagnozu PTSD:

1. Lično iskustvo koje uključuje pretnju ili smrt, ozbiljno ranjavanje ili raznorodne pretnje fizičkom integritetu (nazvaću to nesreća, da ne bih stalno spominjala smrt), ili prisustvovanje tuđim nesrećama, ili saznavanje da se nesreća dogodila bližnjem, ili bilo kom drugom ljudskom biću. Bilo koji oblik izloženosti ekstremnim nasiljima, povredama, ljudskoj patnji i bolu.
2. Reaguje se intenzivnim strahom, bespomoćnošću, hororom, dezorganizovanim ili agitiranim ponašanjem.
3. Razvijanje simptomatologije koja uključuje konstantno preživljavanje traumatskog događaja. Disocijativna stanja mogu da traju od nekoliko sekundi do nekoliko sati, ili čak dana, za vreme kojih se, ili delovi ili celokupna trauma, preživljava kao da se sada događa.
4. Perzistentno izbegavanje stimulacije koja je vezana za traumu, umrtljavanje opšte reaktivnosti.
5. Perzistentni simptomi povećane budnosti.
6. Potpuna simptomatska slika mora trajati više od mesec dana.
7. Poremećaj stvara klinički značajan distress i onesposobljava čoveka u mnogim značajnim životnim oblastima, na primer, nemogućnost funkcionisanja u društvenoj i profesionalnoj oblasti.

Podrazumeva se da ta simptomatologija može imati izuzetno individualni pečat. PTSD može biti akutni (simptomi traju manje od tri meseca), hronični (simptomi traju više od tri meseca) i sa odloženim nastankom (simptomi se pojavljuju šest meseci posle stresora). Posle neposredne faze udara, posle ugroženosti, fizičkih povreda, gubitaka i povređivanja bliskih osoba, nastaje zaprepašćenost, zbunjenost, povećana sugestibilnost, derealizacija sa apatijom do mogućeg stupora, strah, depresivnost, mržnja i ljutnja zajedno sa vidno dezinhbiranim ponašanjem i ponekad euforijom preživelih. Posle se kreiraju razni simptomi. Znači, govorimo o procesu koji ima sledeće faze: fazu šoka i zgranutosti, fazu velikog altruizma i herojsku borbenost, fazu neopravdanog optimizma, euforije i nekritičnog ponašanja, surovu fazu otrežnjenja, borbeni

zamor i krizno stanje i fazu definitivnog sređivanja i reorganizacije identiteta. Ako se sredimo. Statistike oko izlječenja PTSD su neodređene i zbunjujuće. Udate žene, na primer, pokazuju više psihopatoloških simptoma nego one koje su za vreme i posle traume živele same, tako da hipoteza o čvrstim porodičnim vezama, kada su u pitanju žene i trauma, više opterećuje nego što pomaže. Isto važi za ljude srednje dobi, koji su izgleda odgovorni i za one starije i za one mlađe od sebe. Starije osobe su manje povredljive od mladih, a ponašanja dece u velikoj meri zavise od roditelja. Roditelji zavise od kulturnih obrazaca ponašanja u masovnim nesrećama. Jedan od preživelih povratnika iz Vijetnama, sada bankar, još i danas, na miris kebaba, traži najbliži auto i podvlači se ispod njega, dok ga odatle, uz njegovo žestoko opiranje, ne izvuku. Zna se šta je okidač, za njega orijentalni miris mesa, ali ne i kada će da proradi. Odbija bilo kakvu dodatnu terapiju i živi sa tim. Psihoterapeuti su progovorili, šta je “to”, ko su eksperti, koliko im je verovati, tj. slušati ih prilikom terapije: najviše nas nerviraju oni sa komorbiditetom, čitaj etiologija multifaktorska. Najlakše nam je bilo kada smo mogli da kažemo da je kriva genetika, nesrećno detinjstvo, ili da mu je život dao sve, a on je sam sebe upropastio. Da li postoji ekspertski konsenzus oko dijagnoze i prognoze “Za sada, najiskreniji odgovor je, jednostavno, ne znam.” Najrečitija i najbolnija rečenica iz ove moderne biblije, švedskog krema ovog čuvenog ekspertskog tima je “sponzorisani smo od farmaceutske industrije, što bi moglo da uvede biases.”⁴¹

III KAD SE RATNIK VRATI KUĆI

“... najpre naivno, a potom sa čuđenjem i, konačno s užasavanjem, doživeo sam ono što mali čovek iz naroda čini sam sebi; kako pati, kako se buni, kako uvažava svoje neprijatelje i ubija svoje prijatelje, i kako, kad kao "predstavnik" naroda uzme vlast u svoje ruke, uvek zloupotrebljava tu vlast i koristi se njome okrutnije od pojedinih sadista viših klasa pod kojima je on sam morao da trpi.”

Vilhelm Rajh

Kad prođe euforija rata, mnogi pobednici, gubitnici i posmatrači se nađu, s psihološke strane, u istoj fijoci, nazvanoj PTSD. Besmisleno je izjednačavati – žrtve, dželat i posmatrača. Naročito ako su dželat i posmatrača psihopatske strukture ličnosti. Međutim, svi imaju zajednički imenitelj: nešto ljudsko u njima što ih posle tragedije muči. Psiholozi smatraju da rat nije prirodna pojava, da je to ludilo nekih društava, što znači da spada u domen globalne, a ne lične psihopatologije, a ono što nas zanima je šta se događa sa prethodno zdravom osobom koja se nađe u tom bolesnom kontekstu. Opet izuzimam

41 Allen, Frances, *The Journal of Clinical Psychiatry*, 60, 1999, str. 9.

ekstremno psihopatske sklopove identiteta⁴². Naravno da je relevantno i to da li je ratnik otišao u rat milom ili silom, da li se brani ili napada, da li je na svojoj teritoriji ili na tuđoj, da li zbilja veruje u to što mu je uneseno u obliku bilo koje ideologije, da li je održavan drogama u svom ratničkom žaru, kako je vaspitavan (da li se radi o transgeneracijskom ludilu opsesije ratovanjem), koje su mu bajke i legende čitali dok je rastao, kako je školovan, kakav mu je identitet, kojom tehnologijom je naoružan itd. Priča je izuzetno multifaktorska i definitivno zavisi od istorijsko-političko-kulturološkog konteksta.

Četiri velike skupine simptoma prepoznatljive u ponašanju PTSD su:

1. Poremećaji memorije – ponavljanje traumatskog doživljaja
 - intruzivna, nasilna prodiranja traumatskih događaja;
 - disocijativna nametljivost *flashback*-ova u budnom stanju;
 - mogućnost halucinacija;
 - noćne more, frekventne i intenzivno užasavajuće;
 - preterane emocionalne i fizičke reakcije na stimuluse koji podsećaju na traumatski događaj, dramatični akutni napadi straha, panike, agitacije deklansirajući stimulus;
 - preterana osetljivost;
2. Izbegavanje
 - amnezija omogućava izostavljanje delova prethodnog života;
 - fizičko i/ili mentalno bežanje sa mesta, od misli, emocija i ponašanja koje asociraju na traumu;
 - traumatski događaj se ne spominje ni u naznakama;
 - specifičnosti dijaloga. PTSD ličnost inicira razgovor, živo učestvuje u njemu, da bi naglo menjala temu, redefinisala stimuluse i situacije, izuzetno kontrolisala dijalog, upadljivo izbegavala kontakt očima da bi povremeno izuzetno prodorno fiksirala sagovornika, iako se razgovara o trivijalnoj temi (da ti se krv u žilama sledi), “ponašala se čudno” sa aspekta prosečnog građanina i njegovog načina razgovaranja;
 - karakteristična naglost prekidanja razgovora, ustajanje i napuštanje situacije bez ikakvih emocionalnih ispada, klasičnih za običnu svađu. Sago-

42 Pošto je suštinska karakteristika psihopatskog poremećaja ličnosti neki od oblika distorzije super ega, nepostojanje vitalnih vrednosnih premisa, njihova izuzetna korumpiranost ili devijantnost, omogućava takvim ljudima da ubijaju, otimaju, lažu, krađu, čine svakojake gadosti, bez doživljaja krivice, kajanja, stida, empatije i mnogo toga za šta smatramo da nas čini ljudima. Kako je naivna tvrdnja da neko ne spava jer ga muči savest! Treba imati savest da bi imali nesanicu. Psihopate i posle najgorih zločina spavaju čednim snom. Treba imati super ego da bi se shvatalo i doživljavalo ljudsko. Ali ovog puta se ne bavimo psihopatama, mada postoji sumnja da oni bezdušno perpetuiraju traume ostatku čovečanstva, ne mareći za posledice.

vorniku obično nije jasno šta se dogodilo. Traumatski događaj ni izdaleka nije bio ni spomenut;

- nepoverljiv i neprijateljski stav prema svetu;
- povremena dezorijentacija u vremenu i prostoru.

3. Tupost

- suženje pažnje;
- motivaciona tupost, gubitak interesa za stvari koje su mu ranije mnogo značile, deluje kao da mu je sve svejedno, veliki izvor iritacije za okolinu, naročito selfa koji mu na kraju daje otkaz uz svoju omiljenu racionalizaciju, ahedonija;
- emocionalna tupost, “emocionalna anestezija”⁴³, deluje kao da ne oseća ništa, jedan od glavnih razloga zašto se članovi porodice osećaju zanemareno, odbačeno, i nevoljeno. Žena se obično razvodi i odvodi decu sa sobom, uz objašnjenje da je on prestao da ih voli, hrani i pamti njihove rođendane. Nemogućnost postizanja intimnosti, nežnosti i seksualnosti, nesposobnost da voli, doživljaj otuđenosti, osećaj praznine i bespomoćnosti;
- ekspresivna tupost i rigidnost. Ponekad se ponaša kao zombi;
- nepostojanje budućnosti, nedostatak planiranja i očekivanja “ovde i sada”, doživljaj da se trajno promenio, da je trajno obeležen i da nikad više neće biti isti.

4. Spremnost na sve

- doživljaj trajne ugroženosti, doživljaj da si na ivici, ili ću ubiti ja njega ili on mene, ne postoji treća mogućnost;
- svi mogući, psihijatrijski zabeleženi, problemi sa snom;
- razdražljivost i provale nerazumljivog besa, krivice, stida, očaja, beznađežnosti;
- autodestruktivno ponašanje, impulsivnost, somatski problemi;
- problemi sa koncentracijom;
- hipervigilentnost (Hyperarousal);
- preterana reakcija trzanja (startle response);
- hiperaktivni fiziološki procesi;

Simptomi iz ove četiri velike skupine se ne pojavljuju nekim određenim redom, kod nekih pojedinaca se organizuju, dok se kod mnogih haotično pojavljuju i čine celu priču sve nerazumljivijom. Ako traju duže od tri meseca, osoba dobija dijagnozu PTSD. Vrlo često se pojavljuju razne adicije, kod nas najčešće alkohol, mada sve češće i neke od droga. Česti su depresivni po-

43 *DSM IV, ibid.*, str. 464

remećaji, zatim panični poremećaji, generalizovani anksiozni poremećaji, opsesivno kompulsivni poremećaji, i manično depresivni poremećaji, a od fobija je najčešća agorafobija i *social phobia*. Odlazak u psihozu je čest. Medicinska simptomatologija ukazuje na povrede CNS (povrede glave, epilepsija, moždani udar), povišeni krvni pritisak, srčana oboljenja, tiroidni poremećaji, šećerna bolest, respiratorni poremećaji (astma, *amphysema*), gastrointestinalni poremećaji (dijareje, čirevi) i problemi sa jetrom. Blago je rečeno, da je teško razumeti čoveka koga opsedaju sećanja, a ne želi da priča o njima, već nadugačko i naširoko raspreda o trivijalijama, deluje motivaciono i emocionalno tupo, čudno se ponaša (ne ponaša se onako kako bi zdrav razum opisao traumatizovanu ličnost), dok je, u isto vreme, kao progonjena životinja spreman na sve, ne spava, brzih je refleksa, pun agresije, izoštranih čula, napetih mišića i mozga koji brzo obrađuje informacije. Polako se razboljeva, ali izbegava da ode i kod lekara opšte prakse. Najgore je to što ni on sam mnogo toga ne razume, ne prihvata i ne ume da osmisli. Ako želis da uništiš čoveka, šalji ga u rat. Pri tome ne mislim na psihopate koji od rata profitiraju iz sigurne daljine. Ne mislim ni na razne verske, političke i nacionalističke fanatike koji veruju da je rat neminovnost, već mislim na prosečnog građanina. Prosečni građanin ne želi ni da čuje o tome, ni da razmišlja o sopstvenoj destruktivnosti. Više voli da gleda virtuelni rat sa svog TV-a, iz virtuelne sigurnosti svoje fotelje. Tad može da raspreda o patriotizmu, hrabrosti i junaštvu. Posledice ga obično ne zanimaju. Živela negacija u funkciji civilizacije i zabave, ratnici, naročito tuđi, su dobili šta su zaslužili, a priče o trudnim ženama izbeglicama koje rađaju decu sa PTSD, izgubljenim generacijama prepunim nasilja, ratovima kojima se ni ne naslućuje kraj prepušta odgovornima.

IV U SIGURNOSTI SVOJE FOTELJE I TV

“Zato te se plašim Mali čoveče, neverovatno mnogo te se plašim. Jer od tebe zavisi dalja sudbina čovečanstva. Plašim te se, jer ni od čega ne bežiš toliko koliko od sebe samog. Bolestan si, veoma si bolestan, Mali čoveče.”⁴⁴

Na žalost, imamo loše vesti sa ove strane kauča. Virtuelni život je doneo i virtuelnu sigurnost. Laž, obmanu, zabludu i novokomponovanu civilizacijsku sumanutost da neki žive u sigurnom svetu. Deo loših vesti je taj da smo i tako sedeći u fotelji ispred TV-a iztraumatizovani. Imamo i loše vesti iz istraživačkih laboratorija. Agresiju je moguće indukovati. Traumu takođe. Naročito medijima. Nesigurni ljudi su bili opsednuti doživljajem sigurnosti tražeći je u drugom, obično u prvom autoritetu koji naiđe. U knjizi *Čuj, Mali čoveče*, Rajh

44 Vilhelm, Rajh, *ibid.*, str. 21.

se trudio da dopre do Malog čoveka, da ga razdrma i vrati sebi. Još 1946. godine se zalagao da ljudi postanu odgovorni za svoj život, jer je po njemu njihova razorna strast za autoritetom vodila u neku od koljačkih ideologija. Što manje razume, to je više spreman da ukaže strahopoštovanje. Ako se nešto javno objavi, on veruje, bez obzira na to da li razume. Po Rajhu je takav čovek slobodan, ali od čega? Ne mora da misli svojom glavom, ne mora da oseća, ne mora ni da ustane iz fotelje. Slobodan je da postane bilo čiji rob. Zadovoljan iluzijama. Najviše je oslobođen od kritike, jer se izuzetno plaši kritike. "Ti si sam svoj sopstveni gonič robova"⁴⁵. Njegova nesavesnost, uskogrudost i kukavičluk su nemerljivi. "...Strah te je da se vineš, plaše te i visina i dubina", piše Rajh u očaju, "... pre ćeš mučiti Galileja, Đordana Bruna i ubiti Linkolna, nego se okrenuti sam sebi"⁴⁶. Autoritarci to znaju i, naravno, zloupotrebljavaju. Nude mu površinske istine, sigurnost i zadovoljstva. Mali čovek daje moćnim, ali zlonamernim nesposobnjakovićima da ga zastupaju. Prekasno otkriva da uvek ispadne prevaren. Boji se istine, lepote i slobode. Ali ko danas čita Rajha, kada se već daje "neki dobar film", na primer *Umri muški (Die Hard)*. Ne pitaju se, i ne treba da se pitaju kliničari o kvalitetu umetničkih produkcija, ali mi se nekako čini da se takvi filmovi i prave da mali čovek ostane Mali čovek, bedni i poslušni submisivac, po mogućstvu konzument. Rajhova ogorčenost i opravdani strah od novih Firera mi zvuči vrlo blisko i savremeno. Kako prepoznati sutrašnjeg firera, kad Mali čovek veruje da su istraumatizovani – drugi. On je ipak dobro prošao. Malo gundā oko standarda života – kvalitet življenja mu je strana kategorija. Da ga Rajh vidi danas: urastao u fotelju, veruje svim vestima koje vidi, čuje, i pročita. Nosi Beneton trenerku, Najk patike, jede u Mekdonaldsu, pije Koka kolu, gleda rat uživo i oseća se globalnim građaninom. Na zidu su još uvek Rajhovi poster "Dole sa suštinom stvari" i "Živele beznačajnosti"⁴⁷.

Proces zamene gospodara je utoliko perfidniji jer Mali čovek zavaljen u svoju fotelju u polutami svoje sobe, ne mora da pokaže i prikaže svoju poslušnost, može da se uglibljuje u blato svoje bede, sakriven je proces sakaćenja, izveden je egzibicionističkije i brutalnije, ali bol ostaje ista. Implicitno ili eksplicitno mu kažu da je glup i pokoran, te da s njim svako može činiti šta god hoće. Vređaju mu inteligenciju otvoreno, preziru ga i uživaju da ga ranjavaju, sakate i manipulišu. Ta podlost nije čak mnogo ni prikriivena. Njegov život, njegova deca i njegova porodica ne znače ništa, ponekad ga sažaljevaju ali i to sažaljevanje mu naplaćuju. Njegovu zdravo rođenu decu, punu života i radosti, na njegove oči pretvaraju u bogalje, marionete i moralne

45 *Ibid.*, str. 15

46 *Ibid.*, str 34.

47 V. Rajh, *Ibid.*, str. 112.

idiote, neke od njih šalju u rat, a kad se vrate stide ih se i zaborave na njih. Prazna medijska blebetanja, intelektualna beda u kojoj živi, emocionalni kič mu nanose veliku uvredu. Ismevaju ga otvoreno, zlorado, vekovima. Beda njegove egzistencije postaje sve očitija svakom njihovom produkcijom. Da ne bi osećao tu tugu, Mali čovek smišlja budalaste viceve i naziva ih narodnim humorom. Po Rajhu je drskost oduvek bila svojstvo robova. Drži psa kako bi i on nekome bio gospodar, a ne zato što ga voli. Njihovi, danas globalni, proizvodi su sve. Može lepo da kupi šta mu kažu pa da nestane. Sve to trpi da bi se neki iskompleksirani psihopata obogatilo. Čak mu i ne obećavaju ništa, ni ličnu slobodu, nego nacionalnu, ni samopoštovanje, već respekt nekih velikih kompanija i iluziju učestvovanja u svetskim događanjima.

Pošto je tako porobljen, zaslepljen substitutima života, Mali i bedan čovek je nesposoban da voli i da stvara. Sposoban je da zlonamerno ometa druge, iscrpljuje, proždire i uništava. On ne peva pesme, on marširajući urla himne, a pošto je nesposoban da voli i stvara – ubija i uništava tuđe stvaralaštvo. Rajh je već tada zbilja bio očajan: “Mali fireru svih demokrata i svih proletera, prestani da tražiš vođu, stani ti sam pred ogledalo, prestani sa svojim monolozima koji imaju prostački prizvuk beščasća i oslušni život oko i u sebi, kaži da si spreman da radiš za život, a ne više za smrt, u bilo kojem obliku. Shvatićeš koliko je bolje živeti nego ubijati. Sem ubijanja, naravno, postoje mnoge stvari koje se ne rade: ”ne krađu se srebrne kašike, niti žene, niti hrana sa švedskog stola u gostoljubivoj kući”⁴⁸. Ta Rajhova knjižica skoro da ima efekat elektrošok terapije (ECT):

“Nadražene svinje ove ili one armije, sirote ćerke ove ili one revolucije, šta ste shvatile, šta ste promašile, imali ste sreću u svojim rukama i ispustili ste je. Niste imali toliko hrabrosti da sprečite Hirošimu i Nagasaki, i posle trećeg vodićete osmi rat, da biste okončali sve ratove. Malo ste više desno ili levo, ali ni za milimetar NAPRED!”⁴⁹ Ti strašni promašaji su doneli očajanje celom svetu, ali tek kad nas lično ugrozi, tek tada počinjemo da shvatamo užasnu devijaciju i patološku degeneraciju čoveka-zveri.

Nesloboda, neprirodnost, neodgovornost, ograničenost, nesreća i atrofija čovečnosti navode na nasilje. Ako to znamo, zašto onda učestvujemo u kreiranju takve realnosti? Zašto svojoj deci pričamo takve priče, puštamo ih da gledaju takve predstave i takve filmove? Verujemo da smo nedodirljivi i da to neće zakačiti naše domaćinstvo? Ne mislimo sistemski. Nasilje i surovost se prodaju – to se naziva političko-ekonomsko-kulturološka realnost? Mali čovek, konzument te realnosti, zablesavljen sopstvenim metabolizmom, na vr-

48 *Ibid.*, str. 84.

49 *Ibid.*, str.113.

huncu katarze uspeva da izartikuliše rečenicu: “Što je film – da ti šikne adrenalin”. Nadam se da su njegov deda, i da će njegov sin drugačije da stimulišu svoje nadbubrežne žlezde.

Da ne pomislite da je Rajh bio seksista, evo primera kako ni takva Mala žena nije prošla bolje: “Ali, ti si debela i izgledaš kao bure, nezgrapna si i neatraktivna. Već je to dovoljno da duboko i gorko mrziš svako dražesno i živo telo. Ne prebacujem ti što si debela i što izgledaš kao bure; ne prebacujem ti ni što nikada nisi osetila ljubav (nijedan zdrav muškarac nije hteo da ti je pruži); ne prebacujem ti to što ne osećaš ljubav dece. Ali, to što od svog jada, od svog razorenog burolikog tela, od svoje neatraktivnosti, od svog nedostatka gracioznosti, od svoje nesposobnosti za ljubav činiš vrlinu i s gorkom mržnjom gušiš ljubav u deci, radeći slučajno u nekoj ”modernoj” školi, to je tvoj zločin, Mala ružna ženo. Štetnost tvoje egzistencije ogleda se u tome što zdravim očevima otuđuješ njihovu zdravu decu, što zdravu detinju ljubav smatraš simptomom bolesti, što se tako burolika kotrljaš kao bure, što misliš kao bure... i vaspitavaš kao bure, ružna Mala ženo! Zameram ti to što se skromno ne povučeš u skroviti ugao svog života, nego tom životu hoćeš da nametneš svoju ružnoću, svoj burasti izgled, svoju dvoličnost, svoju gorku mržnju koja se krije ispod licemernog smeška. Mala kancerogena ukočena gospođo ti nisi život, ti si njegova najveća pogrda. Mala ženo koja si izrodila generalne idiote.”⁵⁰

Neverovatno kako se stvari ponavljaju, naravno pratimo modu i menja se dekor, evo kako se Rajh obraćao njegovom konzumentu: “*Slušaš na radiju reklame za laksative i zubnu pastu ili kremu za cipele ili dezodorans, ali ne čuješ muziku propagande koja ide uz njih.*”⁵¹ A znao je da ne postoji laksativ za njegovu duševnu opstipaciju. Mali potomak velikih buntovnika propada na naše oči. Ali ne potcenjujmo brzinu, moć ni perverznost medija. Pre neko jutro se na “Fox news” pojavila ljupka ženica koja je obznanila da je 11. septembra umro američki narcizam. Kratko i jasno nam je saopštila kako su se kao nacija izlečili. Sad su naučili, pokajali se, saosećaju i imaće kvalitetniji život. Kohut i Kernberg, koji su godinama upozoravali šta će se desiti kulturi koja proklamuje NPD (narcistički poremećaj ličnosti), združen sa APD (anti-socijalnim poremećajem ličnosti-čitaj psihopatijom), izgleda pišu knjige samo za malobrojne bizarne kliničare i bivaju zloupotrebljeni samo u nacionalne PR svrhe.

⁵⁰ Rajh, *Ibid.*, str.68.

⁵¹ *Ibid.*, str. 35.

V NEŠTO KAO LIČNI ZAKLJUČAK,
U OBLIKU AUTOUPITNIKA:

Da li je kultura u funkciji tanatosa, ili destrukcije? Mislim da jeste.

Da li je moguće posredno naneti traumu? Jeste.

Da li se traume akumuliraju? Da.

Da li ta akumulacija može stvarati bolesna iskrivljenja individualnog i kolektivnog identiteta? Da.

Da li je prosečni građanin svestan? Mislim da nije.

Da li mediji igraju vitalnu ulogu? Da.

Da li treba nešto uraditi? Da.

Mali problem na vidiku: šta sa pokvarenim političarima, glupim generalima, pohlepnim producentima i narcisoidnim režiserima, koji su “snimili tržište”, i veruju jedino u “Snimaj, prodaje se !”.

LITERATURA

1. Capra, Fritjof, *The Web of life, A New Scientific Understanding of Living Systems*, Anchor Books, Doubleday, New York, 1996.
2. *DSM-IV-TR*, Published by the American Psychiatric Association (established in 1844), APA, Washington, DC, 2000.
3. Hamblen, Jessica, *PTSD in Children and Adolescents*, National Center for Post Traumatic Stress Disorders, Washington, 1998. Plavšić, Otalora Z. i Mijatović, B., *Meduljudsko ponašanje u TV programu za decu*, Izveštaji i studije, Beograd, 1900.
4. *International Association for Analytical Psychology*, IAAP, Books&Articles, Chicago
5. Jovanović, Bojan, priredio knjigu *Tamna strana ljudske prirode*, Biblioteka treći milenijum, Beograd, 1992.
6. Jung, Karl Gustav, *Čovek i njegovi simboli*, Mladost, Zagreb, 1987.
7. Kaličanin, Predrag i Lečić-Toševski, Dušica, *Knjiga o stresu*, Medicinska knjiga, Beograd, 1994.
8. Reich, Wilhelm, *Čuj, mali čoveče!* Izdanje B92, Beograd, 1997. (izdanje omogućila Susan Ann Protter, New York)
9. Pierre, Marty, *La psychosomatique de l'adulte*, Presses Universitaires de France, Paris, 1992.

Tijana Mandić

VICARIOUS TRAUMATIZATION

Summary

Understanding violence is an eternal challenge for psychology.

Freud's conceptualization of the Tanatos drive, and Jung's analysis of the Shadow archetype have inspired numerous research projects dealing with human destruction, violence and aggression. Unfortunately, human destruction is much more creative than our theoretical conceptualizations, or our artistic imagination. PTSD (Post traumatic stress disorder) is a new clinical entity, emerging from wars and other disasters, and inspiring new research and new artistic productions. Presentations of the archetypal warrior are no longer merely black and white; they create confusion, impose paradoxes and threaten to be contagious. Traumatization can be indirect. Art can be one of the ways of spreading this transmission. We should seriously rethink when we play with the concepts of destruction. It can have a boomerang effect in our social constructions.